

"Osmanlılar ve Ermeniler cesur ve loşkırtıo. Elinizdeki kitap,
1915'te aslında neyin, hangi sebepten ötürü meydana geldiğinin
kökenine inmek isteyenler için aslı bir okuma."

Sean McMeekin, Koç Üniversitesi



Osmanlılar ve Ermeniler

Bir İsyanın ve Karşı Harekâtın Tarihi



Edward J. Erickson

İÇİNDEKİLER

<i>Haritalar</i>	5
<i>Teşekkür</i>	7
<i>Giriş</i>	9
Birinci Bölüm Komitayla İsyân	19
İkinci Bölüm İmparatorluk Merkezinde İsyana Karşı Koyma	67
Üçüncü Bölüm Taşrada İsyana Karşı Koyma Faaliyetleri	95
Dördüncü Bölüm Bir İmha Şablonu	129
Beşinci Bölüm Görünmeyen Ordular	159
Altıncı Bölüm Harbe Hazırlık Durumu	201
Yedinci Bölüm Kafkasya Ve Şam'da Gayrinizami Harp	231
Sekizinci Bölüm İçerideki Düşmanlar	263
Dokuzuncu Bölüm Yeni Bir Tarz-I Hareket	303
Onuncu Bölüm Akıbet	351
<i>Ek : Tehcir</i>	365
<i>Bibliyografya</i>	377
<i>Dizin</i>	389

HARİTALAR, ŞEKİLLER VE TABLO

1.1	Osmanlı'nın 1914'teki merkezî vilayetleri	26
1.2	Ermeni silah kaçakçılığı güzergâhları	36
5.1	Osmanlı Ermeni nüfusunun dağılımı	170
6.1	Ağustos 1914'te Osmanlı kolordularının mevkileri	208
7.1	Aralık 1914'te Osmanlı kolordularının mevkileri	241
8.1	Osmanlı iletişim hatları	284
9.1	Osmanlı Ermenilerinin büyük cemiyetleri, 1915	306
9.2	Temmuz 1915'te Osmanlı kolordularının mevkileri	323
10.1	Osmanlı vilayetlerinde kalan Ermenilerin dağılımı, 1917	361

Şekiller

1.1	Ermeni ARF (Armenian Revolutionary Federation – Taşnak) Komitası'nın Yapısı, 1898	44
1.2	Ermeni ARF (Armenian Revolutionary Federation – Taşnak) Komitası'nın Yapısı, 1904	46

Tablo

10.1	Geriye kalan Ermenilerin 1917'deki dağılımı	355
------	---	-----

GİRİŞ

... bu gibi anâsır-ı ihtilâliyyenin sâha-i harekâtdan uzaklaştırılmasına ve usâta üss-ül-harekât ve melce' olan köylerin tahliyesini icâb ederek bu bâbda ba'zı gûnâ icrâata başlanılacağı...

— Meclis-i âlî-i vükelâca ittihâz ve tebliğ olunan karar,
İstanbul, 31 Mayıs, 1915¹

ÖNSÖZ

Elinizdeki kitap, Osmanlı ordusunun ve hizmet ettiği imparatorluğun son günlerinde yürüttüğü, belli başlı bazı isyanlara karşı koyma faaliyetlerinin askerî bir tarihidir. Özellikle, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1878'den 1915'e kadar görülen isyan ve isyana karşı koyma faaliyetlerinin askerî tarihine değinilmektedir. Yazar bu kitapta, "isyana karşı koyma" gibi 20. yüzyıl başlarında yaygın bir kullanımı bulunmayan, modern zamanlara has bir kavramın istimalindeki tarih-dışılığın farkındadır.² Ayrıca yazar bu çalışmanın, yayıncının kelime sayısı sınırına riayet edebilmek maksadıyla aralarında Kürt, Arap, Yunan-Makedon ve Senusi isyanları

1 Babalî'den Harbiye Nezareti'ne, 842, 31 Mayıs 1915, ATASE, arşiv 401, kayıt 1580, dosya 1–36; ve Umur-ı Mühimme Dairesi Doküman No. 63 Nezaretlere, 31 Mayıs 1915, BOA, 3267598, Siyasi: 53. Hikmet Özdemir ve Yusuf Sarınoy (eds.), *Türk-Ermeni İhtilaf Belgeleri* (Ankara: Egemenlik, n.d.) içinde yeniden üretildi, doküman 17b.

2 "İsyana Karşı Koyma" (Counterinsurgency) kavramının bugün sahip olduğu manaya nasıl ulaştığına dair bir izah için bkz. Daniel Marston ve Carter Malakasian (eds.), *Counterinsurgency in Modern Warfare* (Oxford: Osprey Publishing, 2008), s. 13–18. Ayrıca ayaklanma ve gerilla savaşı dünyasına büyüleyici bir seyahat için bkz. Max Boot, *Invisible Armies, An Epic History of Guerrilla Warfare from Ancient Times to the Present* (New York: Liveright Publishing Corporation, 2013).

gibi örneklerin bulunduğu bir dizi önemli Osmanlı kontrgerilla harekâtını hariçte bıraktığını da belirtmek ister.

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında Osmanlıların isyana karşı koyma faaliyetlerinin en aktif uygulayıcıları arasında olduğu tartışmalı bir mevzudur. Bununla beraber, isyana karşı koyma faaliyetleri üzerine 21. yüzyıl başı itibarıyla var olan geniş literatürde, Osmanlıların isyanlara nasıl tepki gösterdiğine ve kontrgerilla harekâtı nasıl ele aldığına dair çok az bilimsel analiz vardır. Elinizdeki kitap, Osmanlı Hükümeti'nin İmparatorluk sathında, 35 yıllık bir süreçte evrilen ve bir yandan da isyandan etkilenen vilayetlerin stratejik önemine bağlı olarak kapsam ve icrasında farklılıklar gösteren bir dizi isyana karşı koyma uygulamaları geliştirdiği savını ortaya koyar.

Zamanın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en büyük ayaklanmaların kökenleri ve tarihi hakkında ayrıca Osmanlıların, İmparatorluğun merkez ve çevre bölgelerindeki isyanlarla nasıl baş ettiğine dair okurları bilgilendirmek için kitapta olayların kronolojik sırasına dikkat edildi. Gizli, hücre yapılı devrimci komitalar 1878'i takiben daha eğitimli ve şehirleşmiş Balkan ve Anadolu vilayetlerinde ortaya çıktı. İmparatorluğun bu merkezî alanları içinde, ağır silahlanmış Ermeni ve Makedon devrimci komitalar özerklik ve bağımsızlık gayeleri ile müteaddit defalar isyana kalkıştı. Osmanlı, bu isyanlara karşı, hem yüz bini bulan asker sayısı ile geniş çaplı harp harekâtları, hem de, kimi zaman, daha küçük çaplı seferleri ihtiva eden aktif isyana karşı koyma uygulamalarıyla cevap verdi. Aynı şekilde, İmparatorluğun dış çevresindeki sair azınlıklar, mesela Yemenliler ve Arnavutlar da Osmanlı'nın muhtelif askerî tepkilerle karşılık verdiği isyanlara kalkıştı. Bütün bu farklı zemin ve şartlarda, Osmanlılar isyanları bastırabilmek maksadıyla isyana karşı koyma taktikleri uyguladılar ve geniş mikyastaki askerî kuvvetleri bu iş için seferber ettiler.

Dünyanın başka yerlerinde, Batılı güçlerin, insanların temerküz alanlarına tehirci üzerine inşa edilmiş isyana karşı koyma ve kontrgerilla stratejileri daha 20. yüzyılın ilk yıllarında uygulanmaktaydı.

Bu mücadelelerin en bilinenleri Küba'da İspanyolların, Filipinler'de Amerika'nın ve Boer cumhuriyetlerinde İngiltere'nin yaptığıydı. Nüfusun yerinden çıkarılması ve tehcir uygulamaları, epey tantana koparmış insan hakları ihlalleriyle sıkça öne çıksalar da, isyana karşı koyma faaliyetleri dünya hükümetlerince genellikle kabul gören yerleşik uygulamaları haline gelmişti. Gerek kavramsal zemini gerekse bu taktiklerin faaliyete dair temeli, Osmanlı'nın 1915'te başvurduğu bu yeni isyana karşı koyma eylem planını anlama noktasında önem arz ettiğinden, bu uygulamalar da kitapta özet olarak tarif edilmiştir.

Merkezî bölgelerdeki ayaklanma 1908 itibarıyla büyük ölçüde bastırılmıştı, ama isyan taşrada devam etti ve nihayet 1912'de asiler lehine müzakere ile son buldu. Uğradığı tahribata rağmen kuvvetli Ermeni devrimci komitaları varlıklarını sürdürdü ve Osmanlı ilişkilerinde aktif bir mevcudiyet gösterdi. Bundan sonra, bizzat Osmanlılar, İtalyanların 1911 Libya işgaline bir tepki olarak, gerilla danışmanları suretinde geçici bir gayrinizami askerî kabiliyet geliştirdiler. 1912-13 Balkan harplerini takiben, Osmanlılar, Balkanlar'da ve Rus Kafkasyası'nda gerilla harplerini kışkırtmak gayesiyle tasarlanan Teşkilat-ı Mahsusa'yı vücuda getirerek, resmî bir gayrinizami harp yeteneğini faaliyete geçirdiler.

Genç ve ateşli Osmanlı idarecileri I. Dünya Harbi'nin arefesinde bizzat devrimci komitalar oluşturdular ve bunların arasında en saldırgan ve milliyetçi olan son tahlilde hükümetin kontrolünü eline geçirdi. Dünya Harbi yaklaşırken, hem Ermeni komitaları hem de Osmanlı Teşkilat-ı Mahsusa'sı bir çatışma beklentisiyle ciddi bir gayrinizami harp yeteneği geliştirmişti. 1914'te I. Dünya Harbi'nin kopması, Osmanlı Devleti'ni bir kere daha Ermeni devrimci komitalar ile doğrudan bir çatışmanın içine sürükleyen şartları doğurdu. Bu büyük oranda, 1915 başlarında Doğu Anadolu'daki Ermeni devrimci komitaları teröre ve küçük çaplı isyan eylemlerine teşvik eden ve kollayan müttefik kuvvetlerin faaliyetlerinin bir sonucuydu. Yerel ve küçük çaplı, olan ancak gittikçe yayılan bu şiddet eylemleri, 1915 Nisan'ında Van'daki ciddi Ermeni ayaklan-

ması esnasında âdeta ton değiştirdi ve Osmanlı Hükümeti’ni eli kulağındaki bir Ermeni kalkışmasının Osmanlı ulusal güvenliği açısından varoluşsal bir tehlike olduğuna inandırdı. Neredeyse bütün ordusu sıcak cephelere sevk edilmiş Osmanlılar, Ermeni isyanı ile daha önce yaptıkları gibi baş edebilmek için gerekli kuvvet yapısına sahip değildi. 1915 baharı sonunda Osmanlılar, Batı tarzındaki bir stratejiye dönerek, asileri temel hak ve desteklerinden koparmak masadıyla tasarlanan bölgesel nüfusun tehciri uygulamasına yöneldi. Bu umumi siyasa, Doğu Anadolu’daki zayıf Osmanlı kuvvetlerinin hayatta kalan isyancı çeteleri kolayca alt edebilmelerini ve böylece isyanın sona erdirilmesini mümkün kıldı.

Elinizdeki çalışma, Ermeni devrimci hareketi, imparatorluğun huzursuz çok etnikli nüfusu ile uğraşırken karşılaştığı coğrafi-stratejik ve askerî sorunları anlamak için gerekli bağlamı oluşturan Osmanlı isyana karşı koyma harekâtının kronolojik bir hikâyesi içine alır. Osmanlı Hükümeti’nin 1915’te bazı Ermenilerin başka yerde iskânını temel alan bir isyana karşı koyma harekâtı benimsemesinin, harp zamanı milli güvenliğe yönelik varoluşsal bir tehlike üzerine odaklanan iki başat unsur yüzünden ortaya çıktığı, yazarın tezidir. Söz konusu faktörlerin ilki, Ermeni devrimci komitaların, imparatorluğun askerî iletişim hatlarını doğrudan tehdit ettiğine dair Osmanlı Hükümeti’nin sahip olduğu kanaatti. İkinci unsur, 1914’te Osmanlı ordusunun sınırlara yaptığı yığınak yüzünden imparatorluğun merkezî bölgelerindeki tehlikeli ölçüde zayıf askerî vaziyetti. Birbirine dolanmış bu unsurların bir neticesi olarak, Osmanlı Hükümeti 1915 yılında Ermeni devrimci komitalara karşı, sınırlı kaynaklar yüzünden zayıf bir durumda, açıkça devrimci isyankârları halk desteğinden koparmak için tasarlanmış tehcir merkezli bir isyana karşı koyma planı planı gütmeyi seçti. Bu, Sultan’ın 31 Mayıs 1915 tarihli ve önsözün başında iktibas edilen buyruğunda da vurguladığı gibi, daha önce ne merkezde ne de taşrada görülmüş, yeni bir eylem planıydı.

Kitap, Osmanlı Devleti’nin 1915’te imparatorluğun 20 vilayetinden doğudaki altısında yaşayan Ermeni nüfusunun neye binaen

kitleler halinde tehcirine karar verdiğini anlayabilmek için kapsamlı bir çerçeve kurar. Her ne kadar bireylerin ve büyük Ermeni gruplarının imparatorluğun bütün bölgelerinden başka yerlere tehciri vaki olsa da, vilayet-ölçekli kitlesel tehcirler diğer yerlerde belli Ermeni gruplara münhasır kalırken, sadece askerî açıdan kritik önemi haiz altı vilayette yoğunlaştı. Gerçekten de harp 1918'de sona erdiğinde, harp öncesi 1.5 milyon Ermeni nüfusundan 350.000-400.000 kişi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki evlerinde kaldı. Osmanlı Devleti'nin kısmi bir tehcirin gerekliliğini neden düşündüğü şu ana dek hiçbir zaman tam anlamıyla araştırılmış yahut diğer bilim adamı veya yazarlarca bugüne dek bir nihai çözüme kavuşturulmuş değildir; dahası, neden doğudaki Ermeniler başka yerlere nakledilirken, İstanbul bölgesindeki ve batı vilayetlerindeki göç ettirilmediğine dair tatminkâr bir izah da yoktur. Kitabın 1915 Ermeni isyanını ve Osmanlı'nın isyana karşı koyma tepkisini, siyasi, sosyal ve ideolojik bir olay gibi değil de, askerî bir hadise gibi ele alması, kendisini alanda yapılan diğer tüm çalışmalardan ayırtıran önemli bir noktadır.

Bu çalışma, mazlum halkların ıstırabına dair sosyal ve siyasi bir tarihten ziyade, isyanın ve onunla irtibatlı isyana karşı koyma faaliyetlerinin askerî tarihidir; her ne kadar bu iki tema yekdiğeriyle irtibatlı ise de... Yazar, Osmanlı isyana karşı koyma siyasetinin, politikasının ve harekâtının imparatorluğun merkez ve çevresinde önemli ölçüde farklılıklar gösterdiği fikrini ileri sürer. Ağır silahlanmış ve askerleşmiş devrimci komitaların ve onların müteakip kalkışmalarının gelişim evrelerini ana hatlarıyla tespit ederken, Osmanlı'nın bunlara karşı 25 yıllık bir süreçte kullandığı tepkisel isyana karşı koyma politika, uygulama ve seferlerin gelişimi hakkında da detaylar sunar. Altı vilayetteki Ermeni nüfusunun 1915'teki tehcirini içeren Osmanlı isyana karşı koyma faaliyetleri, cihanşümul bir harp bağlamında yuvalanmış, tekâmül eden bir isyana karşı koyma politikasının neticesi şeklinde izah edilir.³ Osmanlıların,

3 Bu fikrin kapsamlı bir izahı için bkz. Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide; Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians* (Oxford: Oxford University Press, 2005).

Ermeni isyancı komitaların 1915'te ciddi bir ulusal güvenlik tehdidi olduğuna neden inandıklarını ve Osmanlı Devleti'nin hangi gerekçeye istinaden tehcir tabanlı, ateşin bir isyana karşı koyma politikası benimsediğini aydınlığa kavuşturur. Bu çalışmanın ana fikri ve amacı, Osmanlı isyana karşı koyma uygulamalarının, İmparatorluğun Ermeni vatandaşlarını etkilediğini bilgisini sunmak ve bunu bütün yönleriyle daha iyi anlamaktır.

Osmanlılar ile Ermeniler arasında yaşananlar hakkındaki çalışmalar büyük resmî ve 1890 ile 1915 tarihleri arasında meydana gelen isyan ve isyana karşı koyma uygulamaları arasındaki etkileşimi, beklenmedik ölçüde, haddinden fazla ihmal etti. Hakikaten de bu olaylara dair çağdaş literatürün epey bir kısmı ancak kışkırtıcı olarak nitelenebilir ve dar kapsamlı tanımlanmış ve bazı durumlarda önceden saptanmış, siyasi rivayetlerin seçici kefilliğine meyleder. Çağdaş Batı rivayeti, 1915 Ermeni kalkışmasının, Osmanlı Devleti'nin güvenliğine asla "hakiki" bir tehdit olmadığını ve Jön Türk yapılanması olarak da bilinen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) bir Ermeni tehdidi kavramını etnik temizlik ve soykırımın bahanesi olarak istismar ettiğini ileri sürer.⁴

1915'te tehcirin ve Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfusun imhasının işleyişi geçen yarım yüzyıl boyunca yoğun bir şekilde çalışıldı ve pek çok tartışmanın kaynağı oldu. İlaveten, çoğu Batılı tarihçi Osmanlı Devleti'nin ve bilhassa Jön Türkler'in, biçare Ermenilere yönelik etnik temizlik eksenli bir soykırım politikası güttükleri sonucuna ulaştılar.⁵ Buna mukabil, modern resmî Türk görüşü, askerî

4 Tehcir hakkında Batı'dan gelen ilk değerlendirmelerden birinde, Ermeniler "çok büyük bir askerî tehlike" olarak görülüyor ve "bazı ihtiyati tedbirler katiben meşru idi; ancak yine de tatbik olunan asıl fiil, Türk tarafında olduğu kadar Batılı Güçler nezdinde de askerî ihtiyaçlar ile tam olarak orantılı olmaması noktasından eleştirilere maruz kalıyordu." Ahmed Emin Yalman, *Turkey in the World War* (New Haven: Yale University Press, 1930), s. 219. Bu tema, günümüze dek ulaşan Batı yazınında mündemecî olagelmıştır. Buna örnekler için müteakip notlara bakınız.

5 Bkz., örneğin, Taner Akçam, *The Young Turk's Crime against Humanity, The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2012), s. 203; Peter Balakian, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response* (New York: Harper Collins, 2003), s. 209; Donald Bloxham, *The*

ihtiyaçların ve çıban haline dönüşen Ermeni kalkışması yüzünden tehlikeye düşen devlet güvenliğinin, tehciri ve bazı katliamları tahrik ettiğini savunur.⁶ Bu görüşlerin her ikisinde de bir hakikat çekirdeği mevcuttur, ne var ki ikisi de hadiseyi tamamıyla izah etmez. Gerçekten de, Sultan'ın fermanıyla da ilan edildiği üzere, Ermenilerin tehciri belli bazı faaliyetlerin neticesiydi ve daha önce yürütülenden farklı bir eylem planıydı.

Elinizdeki kitap 1878'de başlar ve 1915 sonbaharında isyana karşı koyma harekâtının tamamlanması ile sona erer. Okurlar askerî harekâtın icrası esnasında ve akabinde meydana gelen, Ermenilerin tehcirine dair elîm hadiselerin bu rivayetin çerçevesinin dışında bırakıldığına dikkat etmeli. Ermeni kabilelerinin korkunç hikâyesi ve yurtlarından edilmiş Ermenilerin Fırat vadisindeki kamplara iskânı başka yerlerde kapsamlı bir şekilde belgelendi. Söz gelimi, on binlerce Ermeni'nin yola koyulmak için hazırlandıkları esnada veya kabile halindeyken toplu katliamlara maruz kalması, bizzat tehcire yol açan şartlar, bu hususi anlatıyla ilişkili değildir. Aynı şekilde, kamplardaki esir Ermenilerin hayatlarını kaybetmeleri, Ermeni devletinin kısa süreli dirilişi ve takip eden Ermeni Diasporası, Osmanlı Hükümeti'nin evveleminde onları neden göçe zorladığının izahıyla irtibatlı değildir.

Benzer bir anlayışla, on binlerce Osmanlı Müslümanın Hristiyan komşularınca katledildikleri gerçeği, ki bu gerçek kimi zaman mukabelebilmisilin bir sebebi olarak ileri sürülür, ulusal güvenliği

Great Game of Genocide, Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians (Oxford, 2005), s. 208–10; ve Vahakn Dadrian, "The Secret Young Turk Ittihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians," *Holocaust Studies and Genocide Studies* cilt VII (1993), s. 173–201.

6 Örneğin bkz., Hüseyin Çelik, "The 1915 Armenian Revolt in Van: Eyewitness Testimony", Türkaya Ataöv (ed.), *The Armenians in the Late Ottoman Period* (Ankara: Turkish Historical Society Printing House, 2001), s. 87–108; Yücel Güçlü, *Armenians and the Allies in Cilicia 1914–1923* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2012), s. 35–55; Justin McCarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkıran ve Ömer Turan, *The Armenian Rebellion at Van* (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2006), s. 176–91.

tehdit etmiyordu ve aynı şekilde bu anlatımın dışında bırakıldı. Hakikaten, 1915 hadiseleri Osmanlı askerinin bakış açısından, Ermeni isyanlarının sebep ve sonuçları ancak küçük bir ilgiye layıktı. Yazar, Mayıs 1915'teki tehcir kararına ve gerillaları ve asileri genel nüfustan ayrı tutmaya dayanan isyana karşı koyma harekâtının tekâmülüne ilk elden öncülük eden, operasyonları etkileyen askerî amilleri dışarıda tutmaya çalıştı.

Bu kitap, en sade ifadesiyle, Osmanlı Hükümeti'nin ne türlü gerekçelere istinaden, gelişen ve giderek çeşitlenen bir isyana karşı koyma uygulaması icra ettiğinin, özellikle de Ermeni devrimci komitalara karşı yapılan harekâtın anlaşılmasına yardım eder.

Ermeni devrimci komitalara yönelik 1915 Osmanlı harekâtı, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş öncesinde icra ettiği son büyük isyana karşı koyma hareketiydi. 1916-1918 Arap isyanlarına karşı Osmanlı ordu operasyonları daha net bir şekilde kontrgerilla veya başıbozuk karşıtı şeklinde nitelenebilir; zira bunlar, bizzat Arap kabilelerine değil, silahlı askerî gruplara yönelikti. Nihayet, Ermeni devrimci komitalara karşı Osmanlı isyana karşı koyma harekâtı, 20. yüzyılın daha büyük ve daha ölümcül isyana karşı koyma hareketlerinin bir habercisi oldu ve dünyaya, yabancı millet ve güçlerce etkin bir şekilde teşvik edilip silahlandırıldıkları takdirde, nüfusun sadece küçük bir kısmının bile bir isyanı tetiklemek için yeterli olduğunu öğretti.

BİRİNCİ BÖLÜM

KOMİTAYLA İSYAN

Islahatın icrasında mükerrer aksaklıklar... Ermenilerin son 35 yılda mağduru oldukları yavaş yahut toptan "tasfiye" ile birleştiğinde, onları devrimci cemiyetlere katılmaya veya bunları tesis etmeye yöneltmiştir.

—Mr. Fitzmaurice, İngiliz Büyükelçiliği,
İstanbul, 10 Ağustos 1913¹

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın geç dönemlerinde silahlı devrimci komitaların (veya cemiyetlerin) yükselmesi, Osmanlı Devleti ile tebaası arasındaki ilişkiye dair literatürde mühim bir yer teşkil eder. Bununla birlikte, devrimci komitalar yalnız Osmanlı İmparatorluğu'na, hatta asrın baskıcı çökuluslu imparatorluklarına has değildi; demokrasilerde de zuhur ettiler. İşin doğrusu, organize oldukları, planlandıkları ve icra edildikleri yollar da dâhil olmak üzere isyanların ilhamının baskılara bir tepki odağından çıkıp ideoloji ve ulusal kimlik eksenine oturmasıyla ve bunlar tarafından güdülmesiyle birlikte Avrupa'daki kalkışmaların niteliği 19. yüzyıl ortasında çarpıcı bir şekilde değişti. Bu değişim, kasti ve yoğun bir doktrin nazariyatından ve münazaradan doğmak bir yana, daha ziyade Napolyon asrının ve "Avrupa Uyumunu" diye isimlendirilen şeyin icrası akabinde değişen şartların bir ürünü oldu.

1 Fitzmaurice tarafından bir müzekkere, İstanbul, 10 Ağustos 1913, No. 576 müzekkere (Marling'den Edward Grey'e, 27 Ağustos 1913), FO 4017o/19208/13/44, G. P. Gooch ve Harold Temperley, *British Documents on the Origins of the War, 1898–1914, Cilt X, Kısım I* (London: HMSO, 1936) içinde yeniden üretilmiş, s. 509.

Muzaffer Avrupa koalisyonunun ortakları, Napolyon'un düşüşünden sonra Fransa'yı frenlemenin yanı sıra, Kıta Avrupası imparatorluklarının tebaalarına bulaşma tehdidi taşıyan Fransız ulusçuluk fikrini de engellemeye baktılar. 1815'teki Viyana Kongresi'nde Avusturyalı prens August Von Metternich, Avrupalı hükümdarlar arasında eski rejimleri halk isyanlarına karşı korumak için bir anlaşmaya şekil verdi. "Avrupa Uyumu" diye bilinen bu anlaşma ile hükümdarlar kendi aralarında dâhilî devrimlere karşı tahtlarını muhafaza edebilmek için askerî iş birliği üzerine taahhüt ettiler. Buna mukabil, kralların ordularını kullanarak birbirlerini destekleme yönündeki temayülleri, asi halklar veya devrimci gruplar açısından alenen ve başarıyla mücadele etmeyi, imkânsız kılmasa da, hayli zorlaştırdı. Büyük ölçekli ve zayıf örgütlü başarısız 1830 ve 1848 devrimleri bu durumun deliliydi ve açık isyanların tabutuna çivileri çaktı. Netice itibarıyla, Avrupalı devrimciler ve isyancılar yeraltına çekilerek, hayatta kalmalarını ve eylemlerini sürdürmelerini mümkün kılacak suretteki yeni bir organizasyonel ve taktiksel yapılanmayı benimsediler.

Dikkate şayan bir husus, Rusya'daki Nihilist hareket ile İtalya'daki anarşist hareketin yaklaşık olarak eş zamanlı yükselişidir.² Bunu, gizlilik içinde, ideoloji kaynaklı ve gayelerini yüceltmek için şiddet kullanmaya kararlı bir devrimci komitalar sisteminin inkişafı izledi.

Nihilizm, akim kalkışmaları takiben Rusya'da, Kırım Harbi'nin ertesinde, aydınların kanunlarla uyumlu bir istidracîlik fikrini reddetmeleriyle ortaya çıktı. Siyasi değişim için şiddet kullanma fikrini benimseyen Tchaikovsky Dairesi ve Halkın İradesi benzeri gizli cemiyetler oluşturuldu. Nihilist hareketin özünde "fiili propaganda" kavramı yahut suikast, bombalama gibi (örneğin Çar Aleksander'a yönelik 1882'deki suikast gibi) otoritenin mekanizmalarına korku salmaya matuf çarpıcı şiddet eylemleri bulunuyordu.³

2 Max Boot, *Invisible Armies, An Epic History of Guerrilla Warfare from Ancient Times to the Present* (New York: Liveright Publishing Corporation, 2013), s. 226–39.

3 A.g.e.

Radikalleşmiş işçiler ve aydınlar, 1869’da İtalya’da da “Anarşist Hareket” diye nam kazanan gizli cemiyetler tesis etti. Nihilistler misali, Anarşistler de şiddeti ve fiilî propagandayı yöntem olarak benimsediler. Anarşizm kısa sürede, aralarında Fransa, Almanya ve Amerika’nın da bulunduğu, gizli doğası hasebiyle hükümetlerin onu bastırmakta zorlandığı pek çok ülkeye sirayet etti.

Nihilist ve Anarşistlerin felsefe, örgütlenme ve taktikleri Osmanlı İmparatorluğu’ndaki etnik Hristiyan azınlıklarca bağımsızlık veya özerklik kazanabilmelerine yardımcı olabilecek bir araç olarak sahiplenildi. İmparatorluğun 20. yüzyıla girdiği zamanda hususiyle iki grup tebaa, Ermeniler ve Makedonlar, bu fikirlerle irtibat kurdu. Bu bölüm Osmanlıların basitçe “komitalar” diye bilinen Ermeni ve Makedon devrimci hareketlerin evriminin kökenlerine doğru iz sürmektedir.

KOMİTA SİSTEMİNİN YÜKSELİŞİ

Tarihsel olarak isyanlar Osmanlı İmparatorluğu’nun tâ en başından beri var olagelmişti, ancak 19. yüzyıldaki yeni ayaklanma dalgaları imparatorluğu, bilhassa 1821-1878 yılları arasında Balkanlar’dan süpürdü. Balkan ayaklanmaları yakın zamanda inşa edilen ulusçu kimlikler çevresinde örüldü ve imparatorluğun Avrupa’daki vilayetlerinin çözülmesinde epey etkili oldu. Geleneksel anlamda, bu hareketler ideolojiden ziyade kötü yönetim ve baskı kaynaklıydı. Osmanlıların talihsizliğine, Viyana Kongresi sebep olmuş, Osmanlı Devleti’ni Avrupa Uyumu’nun dışında tutmuş ve Osmanlılar Avrupa hükümdarlarının istifadesine amade askerî yardımdan mahrum bırakılmıştı. Bunun ötesinde, kimi durumlarda, Avrupalı uluslar Osmanlı sultanının Hristiyan tebaasına Osmanlı idaresini alaşağı etme yolunda aktif olarak yardım sağladılar. Kayda değer örnekler arasında İngilizlerin Yunanlılara; Rusların da Sırp, Romen ve Bulgarlara destekleri gösterilebilir.

1878’in ardından, ikinci bir isyan dalgası Osmanlı İmparatorluğu’nda hızla yayıldı ve bunlar arasında en dikkat çekenleri 1880’de ayaklanan Arnavutlar, 1894, 1904-1905 ve 1909’da Ermeni-

ler, 1896’de Giritliler, 1896’da Makedonyalılar, 1908’de Kürtler ve 20. yüzyıl başlarında Yemen ve Hicaz’daki Araplar ile Libya’daki Senusilerdi.

İkinci ayaklanma dalgası, kısmen Osmanlı’nın zayıflığına dair algılar kadar, ulusalcı kimliğe dayalı siyasi gündemlerin dünya çapındaki dalgalanmalarından da kaynaklanıyordu. İkinci dalgadaki ayaklanmaların büyük bir kısmı bağımsızlığın kazanılmasında muvaffakiyet kaydedemediyse de, çoğunlukla büyük güçlerin Osmanlı içişlerine müdahalelerine zemin hazırladı.⁴ Bu bölüm Makedon ve Ermeni devrimci-ulusçu grupların iyi örgütlenmiş ve etkin hiyerarşik devrimci komitalar sistemine evrilmesi üzerine yoğunlaşacak.

1878 Berlin Kongresi, hararetli biçimde bağımsızlık isteyen veya anayurt olarak gördükleri topraklara katılmayı talep eden önemli miktardaki Hristiyan etnik azınlığı Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde bıraktı. Dahası, antlaşmanın bazı maddeleri bizzat imparatorluğun Hristiyan azınlıklara muameleatını ıslah etmek için tasarlanmıştı. Özellikle 23. Madde, Sultan’a Balkan vilayetlerinin idaresinde ıslahat mecburiyeti getiriyordu ki bu reformların Osmanlı Hükümeti’nce eksik ve ağır aksak icrası doğrudan huzursuzluklara ve kargaşaya zemin hazırladı. 1878’den sonra, Osmanlı Makedonyası’nda⁵ ve Anadolu’nun yoğun Ermeni nüfuslu doğu vilayetlerinde, bu vilayetlerin kontrolünü ele geçirme gayretiyle Osmanlılarla (ve kendi aralarında) savaşıyan birtakım gruplar zühur etti. Bu durum Rus Nihilizmi ve İtalyan anarşizminin radikal devrimci gruplara ulaşmasının bir neticesi olan “modern gerilla örgütü” diye nitelenebilecek olgunun yükselişiyle aynı zamana tesadüf etti. Bu örgütler Osmanlılarca, sıkıca kurgulanmış örgütsel

4 Bu ayaklanmaların tebaayı hürriyetlerine kavuşturmak amacına matuf mu tasarlandığı yoksa Osmanlıları kötü mukabelelere kışkırtmak için mi tertip edildikleri bugün için hâlâ tartışılmaktadır.

5 Makedonya diye bilinen bir ülkenin bugün etnik - dilsel ayırım hususiyeti ile ifade ettiği anlam, bu bölgenin Bulgar, Sırp, Arnavut ve Yunanların silahlı gruplarınca öne sürülen mütenakız iddiaların merkez üssü haline geldiği 1914 öncesi dünya ile pek az bir benzerlik taşır.

yapılarından ötürü “komitalar” namıyla malumdu ve üyeleri de benzer şekilde *Komitacılar* (kelime anlamı olarak gizli siyasi örgüt üyesi anlamına gelir ve Osmanlılar tarafından bizzat bu grupları tasvir için kullanılmıştır) diye biliniyordu.⁶ Gruplar yüksek rütbelere yerel köy mertebelerine dek uzanan, askeriye benzeri bir emir-komuta zinciri içinde hiyerarşik örgütlenmişti. Evveleminde, bu gruplar genelde imparatorluğun dışındaki Osmanlı vilayetleri içinde terörist eylemlere müzahir olan sürgünler ve devrimciler eliyle teşkilatlandılar.

Megerdich Portukalian sınırlar içindeki ilk komitayı (*Armenakans* veya *Aramengans*) 1885 yılında Van’da kurdu. Ermeniler tarafından aşırı saldırgan terörist politikaları benimseyen harici komitalar 1887’de Cenevre’de (*Hınçak* veya Sosyal Demokrat Parti) ve 1890’da Tiflis’te *Taşnak* veya Ermeni Devrimci Federasyonu (*ARF*) teşkil edildi.⁷ Bu iki grup, iyi silahlanmış, ideolojik görünümlü ve yerinden yönetimli devrimci hücreleri bir araya getirdi. 1892’den sonra, bu Ermeni devrimci teşkilatlar dünya kongreleri düzenlediler, manifestolar ve bildiriler yayınladılar ve Osmanlı İmparatorluğu içinde el altından teşkilatlı ve eğitilmiş askerî birlikleri örgütlediler.⁸ Aynı zamanda, bu dış merkezli komitalar Osmanlı İmparatorluğu’nun bizzat içinde de, görünüşte barışçı, muadil siyasi komitalar tesis ettiler. Bu komitalar yasaldı, açıktan faaliyet gösteriyordu ve genellikle muallim, rahip, tüccar ve belediye reisi gibi yerel halkın mühim simalarından oluşuyordu.⁹ Dâhili komitalar milliyetçiliği teşvik ederken, baskıya karşı bir nefis-i müdafaa olarak sunulan

6 Mesut Uyar ve Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans, From Osman to Atatürk* (Santa Barbara, CA: Praeger, 2009), s. 214–16.

7 Reşat Kasaba (ed.), *The Cambridge History of Turkey, Cilt 4, Turkey in the Modern World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. 54.

8 Hratch Dasnabedian, *History of the Armenian Revolutionary Federation, Dasnaktutiun 1890/1924* (Milan: OEMME Edizioni, 1990), s. 25–33.

9 Nilüfer Hatemi, “Unfolding a Life; Marshal Fevzi Çakmak’s Diaries,” yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University, Kasım 2000, s. 44. Ayrıca bkz. Jeffrey W. Stebbins, “Bell ve Banner: Armenian Revolutionaries at the End of the Ottoman Empire,” yayınlanmamış yüksek lisans tezi, US Naval Postgraduate School, Aralık 2011, s. 65–68.